

Костянтин Тищенко

ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Критика традиційного поділу слов'янських мов. Що повнішими стають студії слов'янського мовного матеріалу, то більше фактів суперечить традиційному поділу слов'янських мов на три групи (за гіпотезою О. Шахматова). Дослідниця історії слов'янських мов Т. Вендіна зазначає, що в ролі мовних критеріїв, призначених пояснити традиційне членування слов'янських мов на східні, західні і південні, використано насправді дрібні деталі лише одного аспекту мовних явищ – фонетики. Перехід праслов'янських *kv, gv* у певній позиції у *cv, zv*, перехід *tl, dl* в *l* і подібні “фонетичні ознаки мають значною мірою випадковий характер і відібрані з низки інших можливих ознак *штучно для підтвердження членування, проведеного переважно за культурно-географічною ознакою*” [1, с. 4].

Тобто, цей поділ провели культурологи і (політ)географи, а мовознавці мали виправдати його фактами мови. Справді, з професійного погляду “*cv, zv*” – ознаки, несумірно малі порівняно з приписаною їм роллю основи для фундаментального поділу слов'янської групи індоєвропейських мов. При тому першу ознаку вишукано для протиставлення східно- і несхіднослов'янських мов, а другу – для відрізнення південно- і непівденнослов'янських мов. Поділ слов'янських мов саме на три суто географічні підгрупи вдається пов'язати зі ще меншими звуковими деталями – історичною долею сполук *tor/lt* і *t/dj*: це радше третьорядний наслідок, а не доленосна причина поділу мов сучасних слов'ян.

Ще менш переконливим виглядає лексичний бік поділу (він зовсім не врахований у традиційній географічній класифікації): за акад. О. Трубачовим, з 11 тис. загальноживаних слів російської мови спільними тільки з українською і білоруською мовами є лише 72 слова (0,65 % словника!) [2, с. 67]: виходить, такими були справжні масштаби і фактичний результат діалектних контактів у Київській державі. Для порівняння – спільнослов'янських слів у російському словнику вчений нарахував близько 3 200 (30 % словника). Під приводом того, що словник мов зазнає більших змін, порівняно з фонетикою, лексичний критерій лицемірно усунутий з числа критеріїв класифікації мов, адже фактичні відстані між словниками (рис. 1) замовників не влаштовують. (До речі, за складом словника болгарська виявляється найближчою до російської (27 % розбіжностей): вона на третину ближча до неї, ніж українська (38 %). У свою чергу, остання цифра – це звичайна цифра для відстаней між словниками європейських мов: 37 % відділяють нідерландський словник від англійського, 39 % – французький від португальського.)

У граматичній сфері (яка знову не врахована у традиційній класифікації) нелінгвістичність критеріїв поділу на три групи видно з фактів існування категоріальних і структурних аналогій мов не лише у межах груп, а й поза ними, а часом і з прямої протилежності граматичної картини географічній схемі. Такий результат отримала Т. Вендіна при спробі підтвердити традиційний поділ на групи даними словотвору іменників на *-ник* і *-цик*. Отримавши несподіваний результат, коли з'ясувалося, що в цій галузі російська має від 5 до 9 спільних словотвірних рис з усіма слов'янськими мовами, крім української, з якою у неї виявилось лише дві збіжності [1, с. 124–128], дослідниця мусила визнати, що “українська мова, на відміну від російської та білоруської, має тісніші зв'язки із західно- та південнослов'янськими мовами, про що свідчить більша кількість словотвірних паралелей” [1, с. 132]. Поганих фактів не буває. Бувають лукаві гіпотези.

Аналогічна проблема у поділі іранських мов. Цікаво, чи тільки для слов'янських мов робляться такі спроби підмінити суттєву класифікацію за мовними ознаками (звуковими, словниковими, граматичними) зовсім не мовним, а формально-географічним поділом на групи? Виявляється, схоже становище відоме і у класифікації іранських мов. Але тут суперечність була і є настільки кричуща,

що давно вже привернула до себе увагу фахівців і практично розв'язана додаванням вказівки на критерій – мовний чи географічний. (Крім того, тут немає політичної зацікавленості у плутанині.) Так, усі іранські мови за мовною ознакою поділяються на 4 групи: спочатку на західну (1, 2) і східну (3, 4) половину, а далі кожна з половин – на північні (1, 3) й південні (2, 4) “чверті». За мовними критеріями пн.-зах. іранські мови (1) – це мідійська, парфянська, курдська, белуджійська, таліська, мазендаранська; пд.-зах. іранські мови (2) – це перська, таджикська, дарі (фарсі-кабулі); пн.-сх. іранські (3) – це скіфська, алансько-осетинська, сөгдійсько-ягнобська, хорезмійська; пд.-сх. іранські (4) – це сакська, пушту, памірські.

Досить глянути тепер на карту, щоб переконатися в докорінній відмінності географічного розміщення тих самих мов. Географічно скіфи, алани й осетини – це крайній пн. захід іранського

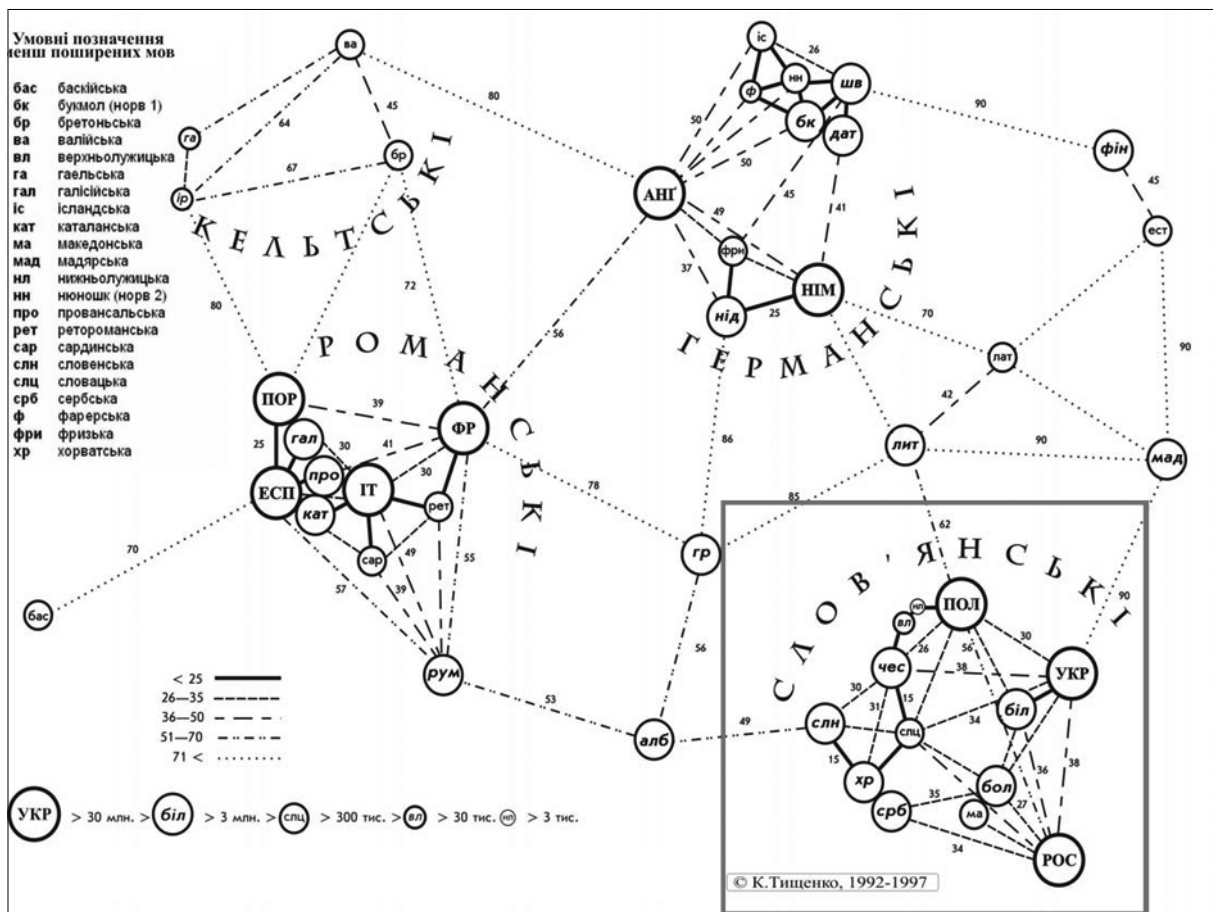

Рис. 1. Словникові диференційні відстані мов Європи

світу (мовно ж вони пн.-східні); навпаки, белуджійська географічно тепер на крайньому пд. сході (а мовно вона пд.-західна); саки – кочували географічно на пн. сході (мовно вони пд.-східні); схожі на перську таджицька й дарі географічно поширилися далеко на пн. схід, тоді як мовно вони пд.-західні. Решта іранських мов збереглися географічно на тих самих місцях, що й тисячі років тому, – а саме той прадавній стан якраз і вплинув на мовну подібність чи відмінність між чотирма групами. Як бачимо, таке є не лише у слов'ян, а і “в людей”, тобто в сусідів. Лише там ніхто не притягає за вуха белуджійської до сусідньої пушту, а осетинської до географічно близької таліської, бо знають: найближчий родич белуджійської – географічно віддалена курдська, а осетинської – новоосетинська або ягнобська з долини р. Ягноб у Таджикистані.

Місце діалектів. Критика концепції “колиски” слов'янських мов, викладена з позицій сучасного історичного мовознавства [3; 4], слушно вказує на те, що не лише тричленний поділ, а й сконструйована проміжна “колиска” – теоретична “часткова прामова” для трьох найсхідніших слов'янських мов – суперечать реальному існуванню десятка літописних племен. Зрозуміло, що далекі від Наддніпрянщини давні говірки в'ятичів і кривичів не мають відношення до української мови, а до російської мають (рис. 2), як це показано С. Николаєвим [5]. Ці говірки історично раніші від російської мови, то що ж, виходить, вони виникли якось “поза колискою”? Коли мова білорусів – теж з гіпотетичної колиски, то звідки взявся діалектний рубець на карті уперек Білорусі (рис. 3), де місце засвідченим літописом предкам білорусів – родимичам і дреговичам? А вони таки предки білорусів, а не росіян чи українців. Методологічна помилка (а іноді й свідомо маніпуляція) у традиційному поділі полягає в оперуванні теоретичним конструктом “єдина мова Київської Русі», з якого нібито виростили три сучасні мови. Ця схема перекреслює цілу відому з літопису мовноісторичну епоху – століття існування діалектів, пропонуючи замість них сторонній щодо них ідеологічний інструмент.

МОВЗНАВСТВО

Іранський чинник інтеграції слов'янських індоєвропейських діалектів. Очевидно, що сама наукова гіпотеза О. Шахматова, взята за основу традиційного “тричленного” поділу слов'янських мов на групи, враховує лише відцентрові рухи і субстратні області. При цьому залишаються без відповіді питання: що ж власне могло бути чинником інтеграції

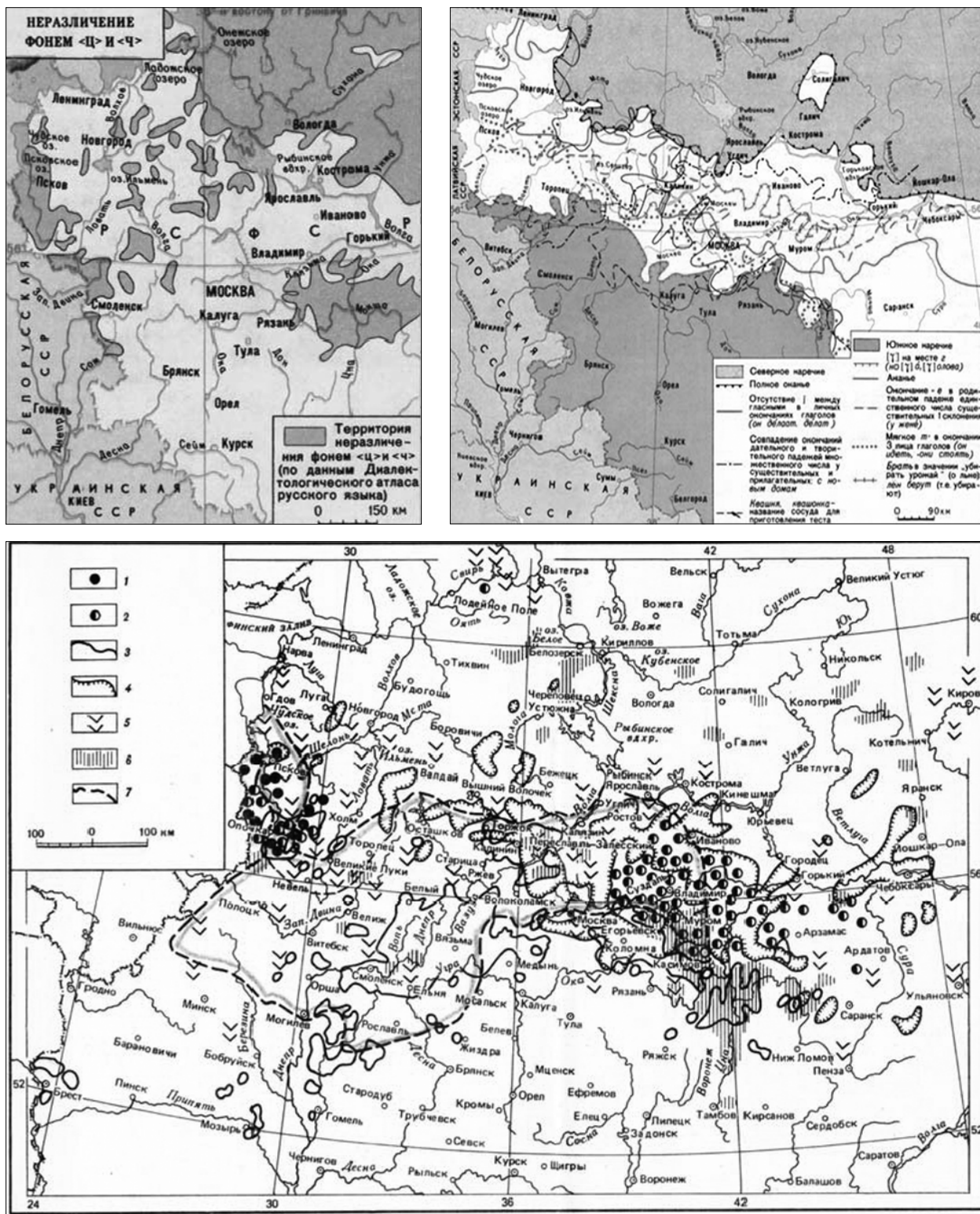

Рис. 2. Діалектні карти: цокання, наріччя російської мови [ЭСЮФ, 328, 181]; слід діалекту кривичів у говірках російської мови [Миколаїв]

праслов'янського діалекту індоєвропейської мови? Що зробило його відмінним від решти її говірок? Одним з інтегративних, об'єднавчих для слов'янства чинників був, очевидно, той *іранський внесок* до слов'янського етно- і глосогенезу, який у концепції В. Мартинова названий "третім інгредієнтом" праслов'янської лексики VI-V ст. до н. е. (перших два – італьський та балтійський) [6].

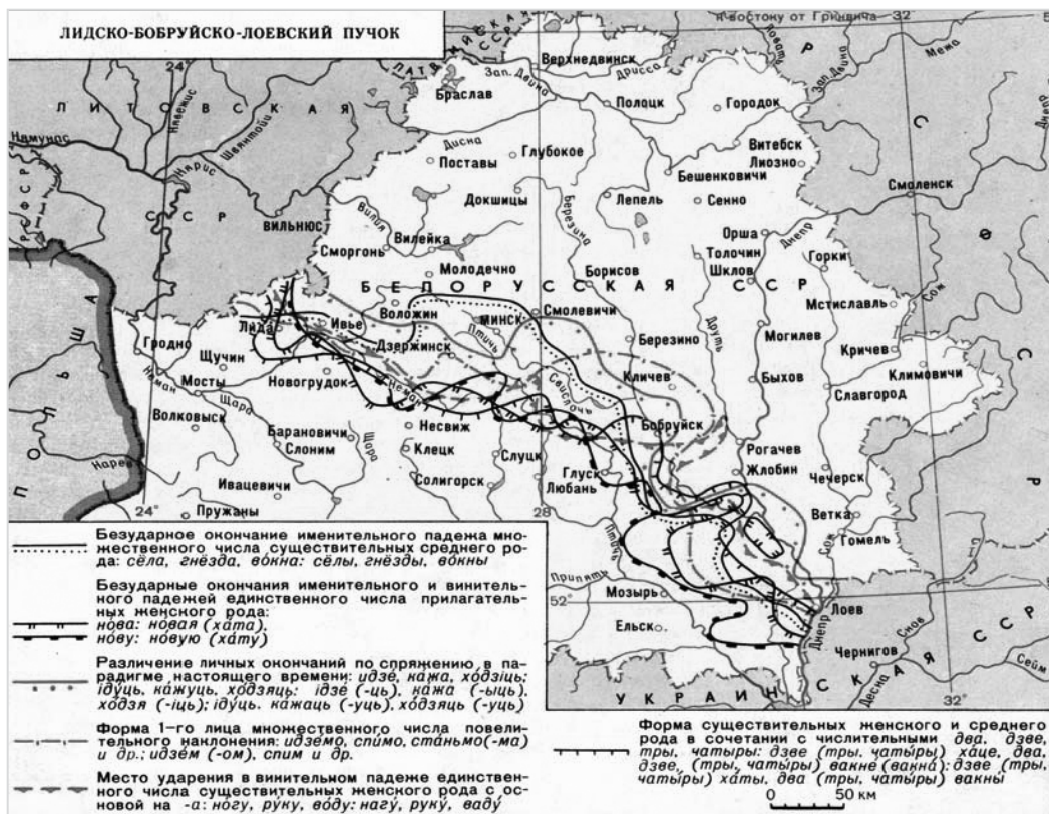

Рис. 3. Лідсько-лоївське пасмо ізоглос у білоруській мові [ЭСЮФ, 58]

Відмінність реального історичного процесу від “узагальненої” схеми полягала в тому, що іранський вплив не був однаковим для всього слов’янства: це засвідчують словники сучасних слов’янських мов. Він був особливо тривалим саме у Наддніпрянщині упродовж *слов’яно-іранського симбіозу* в черняхівській культурі [7]. Він зумовив визначальні зміни у фонетиці, позначився й у лексиці та граматиці мови місцевого слов’янського населення Наддніпрянської України і прилеглої із заходу ланцюжка земель, яке безпосередньо контактувало зі скіфами й сарматами на їхніх історично засвідчених шляхах на захід [8]. Цілком природно, що до периферійних етнічних груп слов’ян іранські мовні й культурні явища доходили лише опосередковано, і тому давньослов’янські говірки не зазнали там того прямого впливу, який досі відчутний і очевидний у групі центральнослов’янських мов. Ба більше, з кожним роком досліджень стає очевиднішим, що спільна іранська мовна спадщина відповідає тут ірансько-центральнослов’янським культурним аналогіям, зумовленими поняттями Авести.

Центральнослов’янська група або смуга мов включає українську, словацьку, чеську і верхньолужицьку мови, де під імовірним іранським впливом [9; 10] не лише відбувся звуковий перехід прадавнього $g > h$, а й існує низка *яскравих лексичних, семантичних і структурних* іранізмів, походження яких має бути вивчене глибше. Два географічні полюси центральнослов’янської групи мов – це верхньолужицька й українська з низкою прямих відповідників у граматиці (*ніхто, нікого, їм, їх*, дієслівне закінчення *-мо*), морфології (протетичні *в-, г-*) [11] та лексиці (*нагляд, відміна, відтиск, зривня*). Іранські впливи проникли й до суміжних діалектів польської та білоруської мов. Діалектологічне картографування цих явищ підтверджує збереження поза цим центральним регіоном, тобто на слов’янській периферії – водночас у Росії та на Балканах, – старіших, доіранських, відповідників, які виглядають тепер як мовні периферійні архаїзми: давнє g (а не h), брак цілого пласту іранської лексики у словнику.

На відміну від найбільшого ареалу поширення 20 загальнослов’янських іранізмів VII-VI ст. до н. е., поширення 12 регіональних іранізмів IV-III ст. до н. е. (рис. 4) практично збігається з ареалом центральнослов’янських мов (рис. 5), спадаючи від сходу на захід. Найменші локальні ареали поширення 6 локальних іранізмів II-I ст. до н. е.: українсько-білоруські *хата, хупавий, темря*, українсько-російські *темрява, [бвин]*, українсько-польський *[отуха]*. Групу з 12 іранізмів дослідив О. Трубачов, який трактував їх як переважно польське надбання (його концепція *polono-iranica*).

Рис. 4. Історична стратиграфія 38 іранізмів українського словника

На карті (рис. 1) зображено поширення іранських фонетичних впливів в Україні й на суміжних теренах за даними загальнослов'янського лінгвістичного атласу. Область поширення фарингального ("українського") г [h] виділена сірим тлом. Очевидною є паралельність до її північного краю смуги поширення білоруського й південноросійського задньоязикового г [y]. Темні островні ареали відповідають місцям збереження реліктового [p] в іранізмі до[р]щ <*duř + diu "поганий день". Сірі курсивні літери показують поширення вимови протетичних h-, w-, ʏ- (основний волино-подільський ареал у білому пунктирному контурі, островні – в кільцях): це вимова типу "Гандрїй гузенькою гуличкою повїз горачам гобідати". На білих прямокутних картушах подано унікальні іранські архаїзми – укр. ст. *тбають, отбати, -ючи* [12, т, II, с. 424] (пор. ав. tba-ēš), відомі й у чес. ст. tbatı; укр. *дбайливо, -ий, недбайло* (пор. дір. *d̥baɣa- 'дбати, піклуватися'), відомі й у білор. *дбайны, -асць, недбайны, -асць*; топоніми укр. *с. Тривайли* Пл (пор. дір. *tagaɣa- 'тривати'), руч. *Патрайчик* (пор. дір. *patraɣa- 'патрити, патрувати, назирати'). Іранізм сарматського часу хата засвоєний з усіх слов'янських мов тільки українською й білоруською. З другого боку, лише в українських подільських говірках збереглося друге, архаїчне значення слова хата: 1) дім; 2) могила [13, с. 42].

Штрихуванням в оригіналі карт із Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (ОЛА) показана область, де немає ані фонетичного іранізму г [h] (там збережене прадавнє z [g]), ані лексичного іранізму збіжжя [за ОЛА 1971, карта № 26] (як з'ясувалося згодом, також і групи іранізмів з Авести – *дбати, тривати, бачити, патрувати, ошатний, кат, фариґ*), – це й унаочнює ареал периферійнослов'янських мов. Сірим тлом показано ареал наявності h, протетичних звуків і лексем: *збіжжя*, перелічених іранізмів з Авести, а також відповідників слів укр. *жито, стерня, стернище, ячмінь, ячменище, питає* (див. ареали відповідних карт ОЛА № 15, 18, 20, 21, 22, 26, 27 з [ОЛА, 1971]). Ці матеріальні мовні явища стають підставою виділення ареалу центральнослов'янських мов. Тонким чорним пунктиром оточено Подільсько-Дніпровський регіон Черняхівської культури (за В. Седовим).

Внаслідок вивчення словотвору цієї групи іранських лексичних запозичень, насправді відомої і у сусідніх з польською мовах, було виявлено, що за ознакою більшої продуктивності основ цих слів в українському словнику (202 українські слова порівняно з 140 польськими і 127 білоруськими) їх зовсім не можна трактувати як виключне надбання польської, як це робилося раніше, поготів що ці слова належать до фондової лексики, де масових запозичень не буває. Оскільки вони відомі, хоча й менше, у словацькій, чеській і верхньолужицькій [2, с. 122-123; 14, с. 68-69], це стало підставою розглядати ці 12 "регіональних" іранізмів у колі явищ центральнослов'янських мов.

Всеслов'янські складники структури української мови. Зрозуміло, що в самому своєму звуковому і структурному матеріалі мова несе справжню історію свого походження і фор-

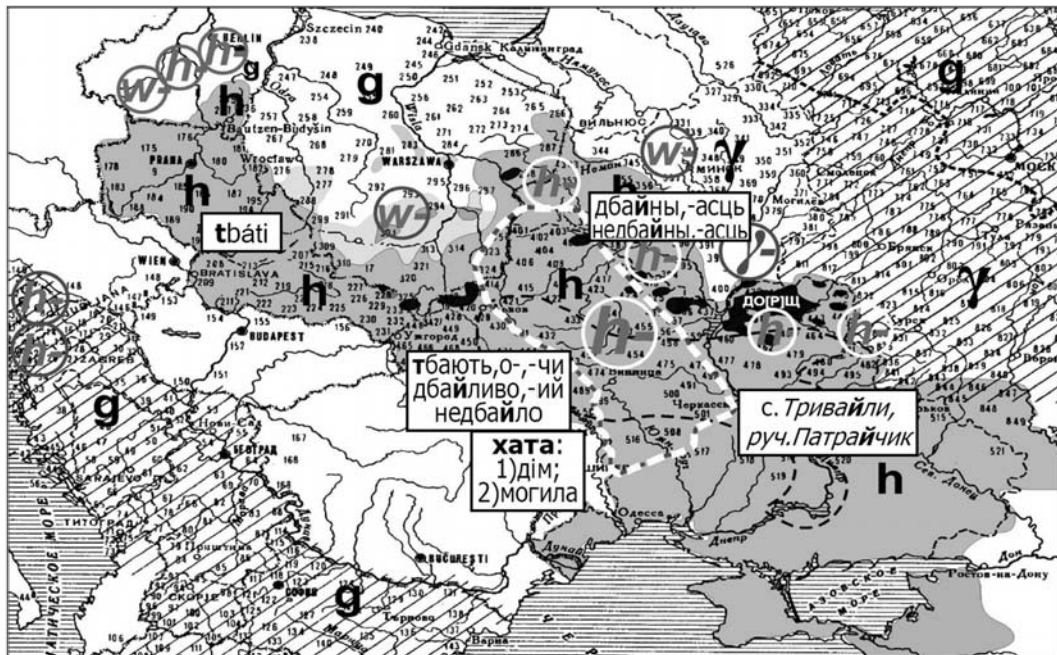

Рис. 5. Фонематичні, семантичні й словотвірні іранізми центральнослов'янських мов

мування. Що ж являє собою сукупність свідчень про розвиток української мови, зібраних, починаючи від О. Потебні, який перший виділив і проаналізував її характерні особливості? Наукове знання, не деформоване ідеологічними упередженнями, надалі констатує *неповторну своєрідність української мови серед навколишніх слов'янських*, див. [15; 16]. Ця своєрідність у кінцевому підсумку зумовлена географічно і полягає в очевидних *сполучних, перехідних рисах української мови між структурами як північних і південних, так і західних і східних слов'янських мов*. При цьому розрізняють мовні явища як успадковані й розвинені від попереднього стану (А), так і засвоєні внаслідок мовно-культурних контактів від щораз нових історичних сусідів (Б). У сучасному науковому зведенні характерних рис слов'янських мов, сформованих упродовж I–II тис. н. е., італійський лінгвіст А. Кантаріні присвятив окремий нарис особливостям української мови [16, с. 175–177], кільканадцять тез якого узяті за основу подальшого викладу групи явищ А.

А. Успадковані й розвинені далі мовні риси української як окремої мови:

1. В українській розвинулося нове “і” зі старого “ъ”, як-от в “ікавських” хорватських діалектах Далмації та у нижньолужицькій мові: нлуж. spěw, wěnk, wěpny – укр. *спів, вінок, вірний*.

2. Інше нове і з загальнослов'янського “о” розвинулося в закритому складі через проміжний стан [ü]. Пор. пол. wół, główka, rapów – укр. *віл, голівка, панів* при формах з /o/ у відкритому складі: *вола, голови, панові*. Весь живий ряд історичних звукових перетворень $o > \text{yo} > \text{y} > \text{yi} > [\text{ü}] > i$ зберігся у слов'янському світі тільки в українських говірках: зокрема, проміжний стан [ü] досі відомий, крім Сіверщини (*к[ü]нь, в[ü]з, к[ü]т, сн[ü]п, п[ü]зно*), також і на Закарпатті (*б[ü]к ~ боки, р[ü]г ~ роги, н[ü]с ~ носы*) [17, с. 406–407].

3. Перед першим з цих і < ъ – “українці вимовляють приголосну м’яко “дѣти, пѣсня, снѣг”, а перед другим і < /o/ – вимовляють твердо, наче перед “и” [дім, пізно, сніп], ці дві голосні “і” не є позиційними варіантами єдиної фонемі, вони мають розглядатися, як ДВІ РІЗНІ ФОНЕМИ... Це унікальна властивість сучасної української мови, яка в цілком оригінальний спосіб відтворює фонологічну опозицію, втрачену рештою слов'янських мов близько тисячі років тому” [16, с. 176].

4. Давні і, ы збіглися в українській в єдиній фонемі и [i], відмінній від російського й білоруського ы та подібній до закритого [e] західноєвропейських мов. Це унаочнює перехідне становище української мови між південнослов'янськими (де також відбувся збіг і, ы > [i]) і північнослов'янськими (де і та ы протиставлені). (Диктори телебачення переважно пропагують російське ы і э в українських текстах замість українських и і е: *Кыїв, кыяни, воны выгралы, тэлэбачэння, лышэ, вэлы* тощо.)

5. В однаковий спосіб розвинулися старі ъ, ь > е в українській і західнослов'янських (*осел, оves, орел, козел*).

6. Повноглосья в українській звичайне (*голова, ворог, сором, хоробрый, огорожа*) і є лише поодинокі церковнослов'янізми (*глава*).

7. В українській немає редуції, тобто наголошені й ненаголошені голосні вимовляються однаково напружено (як-от в італійській): *перемикачами, непередбачуваного*.

Мовознавство

8. В українській немає акання.
9. В українській немає цокання.
10. Зі старого г розвинувся фарингальний приголосний **h**, у середньовіччі з'явився новий **g** (*грунт, ганок, гава*).
11. Український приголосний **p** завжди твердий: *гірко, серга*.
12. В українській розвинулися протетичні **v-** (*вуха, вуса, вулиця*).
13. В українській існують приголосні фонемі **дз, дж** (*дзвін, джміль*).
14. Зі сполучень **ль, нь, сь, зь, дь, ть, жь, чь, шь, ць** перед йотованими голосними розвинулися довгі м'які фонемі: *зілля, знання, волосся, Пониззя, підборіддя, поняття, збіжжя, клоччя, піддашшя, міщю*.
15. Групи звуків **зк, ск** стали масово **зьк, ськ**: *низький, міський*.
16. У групах "дзвінкий + глухий" немає асиміляції: *близько, тяжко*.
17. У кінці слова і перед приголосною старі **л** розвинулися у **в** (*пішов, півтора*).
18. В українській губні приголосні перед **е** і в кінці слова стверділи (*кров, степ, голуб, верф, сім, вісім*).
19. В українській немає оглушення приголосних у кінці слова (*дуб, низ, книга*).
20. Кінцеві **-в** в українській стали [ʏ = w]: *сказав, винятків, умова ~ умов*. (Мова телебачення рясніє звучаннями [взяф, зіграф, прикладіф].)

Ці 20 рис докорінно відрізняють звучання української мови від російської: пор. 1) *верный, бельй*; 2) *вол, конь*; 3) перед **і** російські **д, т** розвинули зовсім іншу тенденцію: *ети дети* [эц'и дз'ец'и], *теперь* [ц'п'ерь], от 20 до 25° *тепла* [ад дв'ацц'ц'и да дв'ацц'ц'и п'иц'и град'с'аф ц'пла]; 4) *мильй, выйди*; 5) *осёл, овёс, орёл, козёл*; 6) *враг, срам, храбрый, ограда*; 7) переключателями, непредусматриваемого [п'р'кл'а'ч'а'т'л'м'а, н'пр'д'у'с'м'а'т'р'в'м'в'а] – ця російська риса аналогічна, наприклад, до португальської; 8) [г'ла'ва, п'лт'ра]; 9) *цапля, цеплять*, у говірках [туця, доц'ка, руц'ка]; 10) *гнев, нога* (в російській є інший звук – дзвінке "х": [γ], як-от: у словах *ага, Богом, господи, бухгалтер* [ʎа, б'оу'ам, ʎосп'ад'зи, б'уалц'ь]); 11) *горько, серьга*; 12) *ухо, усы, улица*; 13) *звон, шмель*; 14) *зелье, знание, понятие, Запорожье, подножие*; 15) *низкий, городской*; 16) *близко, ложка* [блиск'а, л'ошк'а]; 17) *пошёл [паш'ол], полтора*; 18) *степь, голубь*; 19) *дуб, низ, книга* [дуп, нис, кник]; 20) *голов, ум ~ умов* [г'лоф, 'умоф].

Відрізняючи українську фонетику від російської, ці 20 характерних рис української мови водночас є спільними для української й інших слов'янських мов: *хорватської* (риса 1 в "ікавських" діалектах), *верхньолужицької* (риса 2, 11, 12, 15), *нижньолужицької* (риса 1: spěw, wěnk, wěpny [spiw, wink, wiŋny], риса 2 в історично попередньому стані о > u, 11, 12, 15), *польської* (риса 2 в історично попередньому стані: wól, główka, rapów [wuł, ɣufka, rapuf], риса 13, 15), *білоруської* (риса 6, 11, 12, 13, 14, 17, 20), *північних говірок російської мови* (риса 8), *західнослов'янських* (риса 5), *південнослов'янських* (риса 18), *центральнослов'янських* (риса 10), *усіх слов'янських*, крім російської та білоруської (риса 8), усіх слов'янських, крім російської (риса 7), *усіх слов'янських*, крім російської та польської (риса 9).

І цього моря звукових фактів класифікація з претензіями на науковість впритул не бачить. Для її прибічників *усе це неістотне*. Уважно пошукаймо перехід сполук *kv, *gv у *cv, *zv (і то не завжди, а "у певній позиції": треба поважати вченість). Ці мікроскопічні факти важливіші за звукове море, бо без них не вийде групи, вкрай потрібної для інших цілей.

Вважається, що українська морфологія в цілому схожа на російську, яка, однак, чомусь не має саме тих яскравих українських рис, що є в інших слов'ян:

21. Українська зберігає СТАРУ ("ІІ праслов'янську") ПАЛАТАЛІЗАЦІЮ У ВІДМІНЮВАННІ ІМЕННИКІВ (укр. рука, нога, муха, молоко ~ руЦі, ноЗі, муСі в молоЦі, польс. noGa, łaKa, muCHa ~ noDZe, łaCe, muSZe; чес. mouĽe, slc., vlуж. muSe; нлуж. muCHa, wuCHo, proCH, proG, droGa, boK, mloKo ~ muSe, we wuSe, w proSe, na proZe, na droZe, na boCe, w mloCe; цсл. muSě, хорв. m□uSi; – на відміну від рос. *руке, ноге, мухе, в молоке*). Польський вплив тут ні до чого: все це є у мові літопису. Подібні чергування відомі у морфології іранських мов.

22. СТАРЕ ЗАКІНЧЕННЯ -ові дав. відм. одн. не лише відповідає такому самому у західнослов'янських мовах, а й наявне в українській також і в місцевому відмінку (при президентові, на братові).

23. Реліктом ДВОЇНИ є форми очИМА, дверИМА, плечИМА, а в діалектах – дві відрі, на дві слові тощо, – чого немає в сусідів (зате двоїна є у нижньолужицькій).

24. На відміну від російської, українська зберегла, як і деякі інші серед слов'янських, КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК: *brate, батьку, мамо*.

25. Українська зберегла старе закінчення множини -и (*роги, боки, дроти, тендери, ректори, професори*), тоді як російська розвинула паралельні, а для частини слів тепер і єдині форми на наголошене -а (*рога, бока, проводя, тендера, ректора, профессора*).

26. Закінчення дієслів *могти, бігти, допомогти, лягти, запрягти, тягти* тощо цілком відмінні від російських не лише в інфінітиві, а і в низці особових форм (*можу, біжу, допоможу, ляжу, запряжу*): з погляду російської граматики це її пряма антитеза ("грубі помилки").

27. Разом з більшістю слов'янських мов українська має СТЯГНУТІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ І ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ, яких немає ні в білоруській, ні в російській: *стафа, цікаве, перша*.

28. ЗАКІНЧЕННЯ -мо у 1 ОС. МН. ДІЄСЛІВ (*імо, дамо, пишемо*) має паралелі у білоруській, сербській, хорватській і верхньолужицькій мовах.

29. Цілковитою протилежністю до російської є структура українських форм 1 ос. множини кількох прадавніх частотних дієслів: даМО, іМО, розповіМО (пор. даДИМ, еДИМ, расскаЖЕМ).

30. Українська зберігає у 2 ос. однини цих самих дієслів праслов'янські закінчення, втрачені у російській: *даСИ, іСИ, розповіСИ*.

31. На відміну від російської, українська у 3 ОС. МН. ДІЄСЛІВ І ДІЄВІДМІНИ має закінчення -е/-є (поле, знає) (в діалектах і в дієсловах на -ити: *ходе, робе, носе, баче*). Живою тенденцією в говірках є даліше спрощення цієї флексії аж до її втрати: *зна, пита*.

32. Спільною структурною новацією української та білоруської мов, яка знову єдне їх з південнослов'янськими, стало виникнення спеціальної форми ПРИСВІЙНОГО ЗАЙМЕННИКА 3 ОС. МН. *їхн-ій, -я, -є, -і* (у білоруській ще й 3 ос. одн. *ягойны, ейны*), чого немає в решті північнослов'янських мов: там досі зберігається архаїчний стан системи із заміною дотепер відсутніх форм родовим відмінком особового займенника (рос. *его, её, их*; пол. *jego, jej, ich*).

33-34. Серед сепаратних українсько-білоруських ізоглос ще вказують розвиток закінчення -нє>-ння і наявність сполучення -ри-: дрижати, гриміти.

35. РОЗРІЗНЕННЯ ЗАКІНЧЕНЬ -у / -а В РОД. ВІДМ. ОДН. іменників чол. р. (*народу, обрїю, засобу / присудка, підмета, предмета*) – аналогічно до західнослов'янських мов, але на відміну від виключно російського протиставлення *пачка сахара / вкус сахара*, яке продовжує субстратний (фінський) партитив.

36. Поряд зі звичайним для північнослов'янських мов аналітичним майбутнім (*буду робити, будеш писати*) яскравою і унікальною серед усіх слов'янських мов морфологічною рисою української є СИНТЕТИЧНИЙ МАЙБУТНІЙ ЧАС ДІЄСЛІВ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ (*робитиму, писатимеш*) з аналогією в романських мовах. На давність його вказують засвоєні, очевидно, з української південнобілоруські форми та релікти цього явища у вологодсько-в'ятських говірках [18, с. 96]. Натомість російське дієслово має свої унікальні часові форми ітеративу, невідомі в українській *нашива-л, хажива-ет*, або (в діалектах, а білоруська – в нормі) абсолютні конструкції з герундієм, що виростили на фінському субстраті: [*С утра поемши.*]; *Пяраканання яго змяніўшыся*.

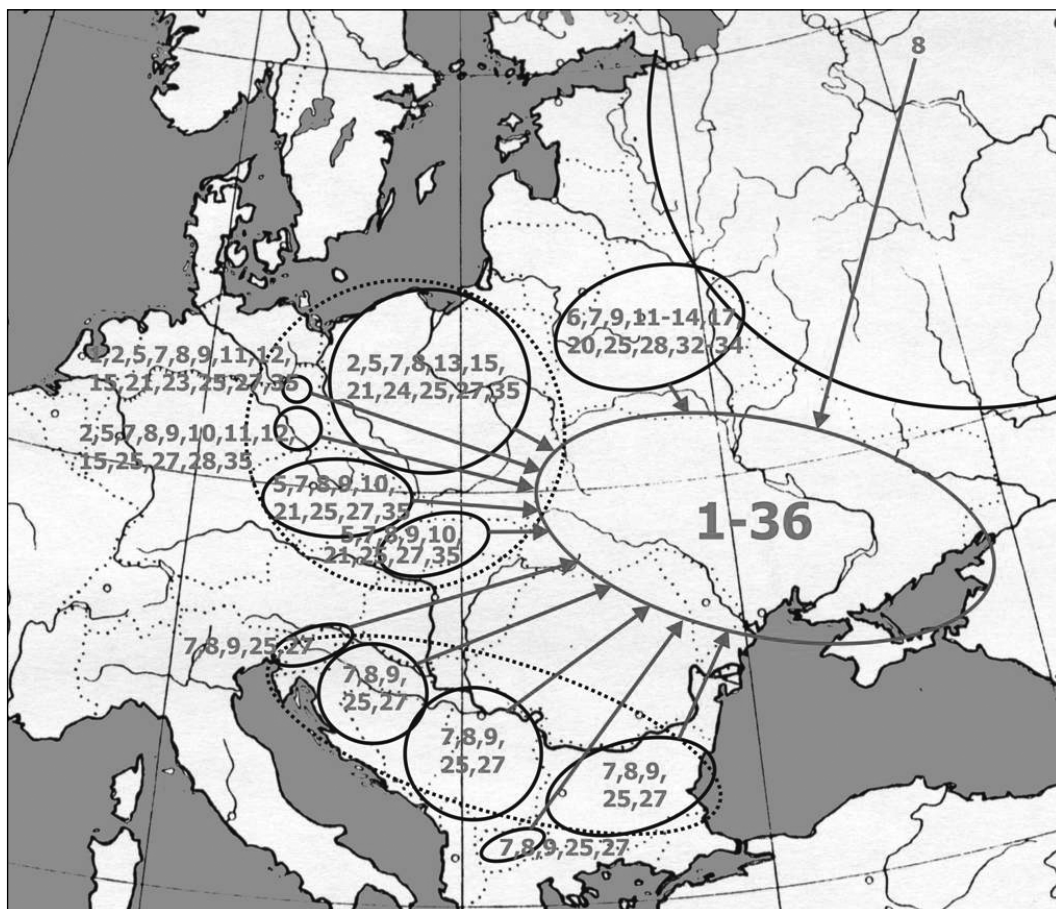

Рис. 6. Спільні характерні риси української та решті слов'янських мов, які відрізняють їх від російської (цифри відповідають номерам у наведеному вище переліку)

Цей перелік далеко не вичерпаний, але немає потреб його тут продовжувати. Коли настільки очевидними виявляються численні міжслов'янські зв'язки сучасної української мови, незалежні від поділу на “групи”, то це не лише говорить про штучність “груп” як суто умоглядних конструктивів, а й означає, що міжмовні зв'язки були започатковані в часи, коли всі слов'янські мови перебували у стані схожих між собою праслов'янських діалектів, де не було місця для якихось попередніх проміжних чи додіалектних угруповань (рис. 6). Вже й наведені 36 типів особливостей української мови доводять і перехідний характер її між усіма слов'янськими, і тисячолітній розвиток її з праслов'янської, а не з якоїсь окремої “гілки”.

Тоді виходить, що українська разом з іншими слов'янськими настільки відмінна від російської. Або, що те саме, російська настільки відмінна від решти слов'янських? В такому разі яка ж *мовознавча* вартість класифікації з “гілками” й “колицками”? Вже з енциклопедичних видань можна дізнатися про те, що у традиційному поділі слов'янських мов на групи передусім поняття “південнослов'янська підгрупа мов” в жодному разі не є результатом розвитку реальної проміжної прамови, а являє собою свідомо допущену теоретичну ілюзію. Воно всього лише “позначає всі ті слов'янські діалекти, які після переселення мадярів до Угорщини наприкінці I тисячоліття виявилися відокремленими від решти слов'янських діалектів і згодом розвивалися в контакті з мовами балканської ліги” [19; 20, с. 96]. Але ж географічно західна словенська мова (з групи південнослов'янських) має виразні спільні риси з чеською і верхньолужицькою, а географічно східніші мови південних слов'ян більше подібні на українську. І хоча при описі дослідники вживають традиційні позначення *просторового* розташування цих мов (західні, східні), невідповідність дальшого *лінгвістичного* поділу північнослов'янських мов до поділу за географічним принципом на західні і східні впливає з пунктів наведеного вище переліку.

Б. Пласти явищ української мови, запозичені в історичних контактах. Проте успадкована праслов'янська спадщина – це ще не все. Носії кожної з слов'янських мов не лише зберігали чи розвивали її, а й без упину позичали від сусідніх мов щоразу нові реалії й нові мовні явища. За даними О. Трубачова, взятими з проаналізованих ним словників, пізні запозичення складають у них від 31 % у польській до 58 % у російській [21, с. 67]: зрозуміло, що цей “складник Б” значною мірою вплинув на сучасні відстані між словниками мов (рис. 1). За століття досліджень усі ці пласти в основному вивчені і складають зміст сотні томів етимологічних словників слов'янських мов. По кілька томів мають етимологічні словники мов: української (5 томів, видання триває), російської (Фасмера 4, Преображенського 2, Шанського 3, видання триває), польської (Славського 5, Брюкнера 1), чеської (Голуба-Копечного), білоруської (7 томів, видання триває), лужицьких (Шустер-Шевць 4 томи, 1978–1989) і т. д., слов'янських мов (Трубачов 25 випусків, видання триває). Чи справді цей величезний досліджений матеріал ніяк не впливає на потрійний поділ?

Таблиця 1. Відповідність стратиграфії української топонімії та лексичних запозичень

№	Час	Назва мовно-історичного пласту	Приклади	
			з топонімії	з лексики
30	Від XIX ст.	Англiцизми, американизми	Мікротопоніми: Вокзал, Макдональдс, Мандарин-Плаза	трамвай, труси, ділер, брокер, хайтек, драйв, шоу-бізнес
29	Від XVIII ст.	Росіянізми	Северодонецьк, Утине, Ізобільне, Укромне, Переводчикове	вислуга, союз, котлован, промисловість, баранка, казначейство
28	Від XVII ст.	Екзотизми	Мікротопоніми: кав'ярня “Мокасини”, бар “Суші”	томат, банан, ананас, шоколад, кокаїн, хінін, гамак, канібал
27	XVI–XVIII ст.	Німецькі германізми	Асканія-Нова, Ленінталь, Блюменталь+, Лемберг+	дах, фах, льох, друк, рахунок, дякувати, рятувати, гвалт, страйк, смак, скарб
26	XV–XVIII ст.	Валахизми	Репосул, Репедзел, Рипа, Стримба, Подішор, Фонтиняси	царина, г'ляг, зг'лягатися, [герлига, флюяра, струнга, бербениця]
25	XV–XVIII ст.	Полонізми	Кролевець, Свірж, Блотниця, Злочів, Ямпіль, Садагура	певний, сідло, ковадло, простирадло, принаймні, шлюб, плентатися, крижі, лялечка
24	XIV–XVI ст.	Літуанізми	Кудрявець, Жавинка, ур. Кізючеве, Радивилів, р. Козупка Рв	жлукто, пелька, періщити, нишпорити, джигун, [мешти], твань
23	XIV–1475 р.	Генуезькі італізми	Чепелі, Почапінці, Сураж, Свірж, Штомпелі, Конева, Маркуші, Солдайя+, Чембало+, Джаліта+	скриня, шкарбун, барило, пляшка, стрічка, бенкет, кошт, решта; [бунація, тромонтан, бастуння]

22	XIII–XVIII ст.	Татарські тюркизми	Крим, Бахчисарай, Татарбунари, Тахтаулове, Бехи, Ташань, Кременчук, Манкермен+ (Київ)	чабан, отара, табун, аркан, торба, батіг, гарбуз, тютюн, табір, харциз, орда, бугай, сарай, башлик, байрак
21	XIII–XVII ст.	Мадяризми (угризми)	Яжберень, Сабадаш, Гайдош, Барвінкош, Керецьки, р. Реть	чота, хутір, кучма, гусар, гайдук, гуляш, [газда, легінь]
20	Від 988 р.	Візантійські грецизми	Херсон, Калагарівка, Македони, Вел. Лепетиха, Іркліїв	грамота, ікона, дяк, миска, макітра, мак, огірок, левада, церква, піп, хрест
19	IX–XIII ст.	Печенізько-половецькі тюркизми	Трул+, Варух+, Печеніжин; Кагарлик, Кічкас, Інгул, Ізюм	шатро, курган, ковпак, товар, лоша, бур'ян, яруга, булава, товмач
18	840–920 рр.	Скандинавізми	Ryzaland + (Русь)	щогла, стяг, кодола+, [гайстер]
17	VIII–XIII ст.	Арабські семітизми	Гайсин, Русава, Коломия, Воропаїв, Гобра, Ятрань, Єсмань, Сквиря, Кафа	корабель, мацапура, хабар, могорич, кубло, ракло, [гарамія], семантика слова батьки
16	VIII–IX ст.	Хозаризми	Козара, Чугуїв, Яготин, Чауси	козарлюга, тархан, рабин, субота, сатана
15	VII–XII ст.	Кавказизми	Заньки, Тушебин, Лазьки, Цукури, Леги, Ковердина Балка, Абазівка, Ківшувата	кунтуш, габардин, свинець, сковорода, кувада, коверзувати, зграбно
14	VI–XIII ст.	Монголізми (гунські й пізніші)	Умань, Гуньки, Обарів, р. Хорол, Обертів, Оброшин, Ображіївка, Баламутівка, Онут, Таборище	корогва, табір, жупан, холява, холошні, хохол, пан, каган (потім – чавун, пиріг, курінь, баламут, багатир), мерин
13	II–VII ст.	Ґотизми	Танискава, Гутило, Щира, Десна, Рунівщина, Двина, Тиврів, Полтава, Піскава	полк, князь, хліб, хлів, буква, дошка, серга, щирий, трапити, потороча, потерча, цямрина, піст, очуняти, гаразд, суфікси <i>-af, -енко</i>
12	Від 102 р.	Латинізми	Домниця, Трояни, Рими, Колибань, Римів + (Бурімка), Колядин	цибуля, редька, оцет, глек, коляда, криж, поганий, цята
11	Від – V ст.	Еллінізми	Ялта, Алушта, Сибилівщина, Педоси, Яловичі	комора, [колиба], шкопирта
10	Від – V ст.	Фінікізми	Пуні+, Турбаї, Кинашеве, Молохів	кадка, мапа, геєнна, [пунечка]ʳ
9	Від середини – I тис.	Кельтизми	Галичина, Радоробель, Сейм, Єсмань, Диканька, Кимир, Чемирівці, Нурове, ур. Британ	слуга, влада, ліки, бевзь, книга, щит, сало, боярин, чебрець, полуда, лудити, молитися, брага, намисто, борошно, чемерка, поневірятися
8	–VII / –IV ст.	Ілліризми	Карпати, Горинь, Іква, Медобори, Бескид, Бреца, р. Тибр	цап, чіп, шутий, муругий, борть, бгати, поратися, порпатися
7	Від – I тис.	Праслов'янський шар	Тиманівка, Стир, Сян, Ірпінь, Селище	коса, сніп, пшениця, полоти, цілина, теля, сад, кожух, рукавиці, полотно, посуд, відро, човен
6	Від – I тис.	Іранізми	Дніпро, Дністер, Прут, Ґоргани, Артополот, Сліпорід, Самара, Саки, Артек, Пірятин, Диканька	Бог, рай, дбати, тривати, жвавий, збіжжя, потвора, [хупавий], шупити, темрява, кат, заради, хата, козак
5	–XI / –VII ст.	Фракизми	Товтри, Сірет(2), Іртиця, Альта	цівка, тьяма, кпити, кебета, [гагілки]
4	Від – II тис.	Кавказькі пелагізми	Псло, Псоля, Ворскла, Субот	зубр, черешня, осокір, вино, олія, морока, меч, шарпати
3	Від – II тис.	Феннізми	Сож, Яха	дуб, сом, щука, щупак, щур, кволій, кульгати, шкандибати

2	Від –II тис.	Балтизми	Желянь, Івот	сват, перст, ярчук, тесло, кий, вапно
1	Від –III тис.	Італізми (центро-європеїзми)	Ромен, Ромни, Солучка	молот, горн, лівий, мана, говіти, господь

Чимдалі очевиднішим стає, що саме в історичних запозиченнях і відобразилася у словнику кожної слов'янської мови реальна історія слов'янських народів, переконливо відмінна й неповторна у кожного з них. Ба більше, якщо гіпотетичні початки кожної зі слов'янських мов ведуть до ще туманніших гіпотез індоєвропейських і ностратичних часів, зручних у тому числі й для лукавих побудов, то досліджені пласти запозичень відповідають вже відомим з античної писаної історії племенам і народам (як-от скіфи, фракійці, іллірійці, кельти, германці, гуни, тюрки тощо). При цьому потужним внутрішньолінгвістичним засобом контролю отриманої картини минулого стають і дані топоніміки, серед яких виявлено давні місцеві назви, отримані з тих самих етномов, що й запозичення у словнику (див. таблицю).

Таким чином, за сучасними уявленнями, українська мова відображає формування українців як етносу, що склався у середньовіччі внаслідок інтеграції (NB не диференціації) нащадків трьох слов'янських племен – полян, деревлян, сівери [22; 23; 24] за участю груп степового населення – іраномовного і тюркомовного (О. Прицак) – і був носієм трьох місцевих діалектів історичного продовження праслов'янської мови (полянських, деревлянських, сіверянських), які лише згодом дістали назву “українська мова”. Тобто, “українські діалекти – давніші від української мови” (Ю. Шевельов).

Українці не успадкували мовних особливостей таких слов'янських племен, як радимичі, кривичі, в'ятичі чи новгородські словени: мовними нащадками їхніх діалектів є сучасна білоруська й російська мови, – див. [25; 26; 5; 27]. Як показано, вже самé прийняття літописних відомостей про одночасне існування названих племен виключає теорію “спільної колиски”. Відповідаючи її апологетам, Ю. Шевельов зосередив у стислій формулі підсумкове визначення того, що “справжня, “жива” українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або відгалуженням російської мови. Вона поставала і постала з праслов'янської, формуючись від VI до XVI ст.” [23, с. 204]. Тобто, внаслідок історичних обставин кілька слов'янських племен справді опинилося на сході слов'янства у географічному сусідстві одне з одним. Проте ні вони, ні їхні мовні нащадки не мають між собою якоїсь особливої мовної близькості, що водночас суттєво відрізняла б їх від решти слов'ян. Українська мова є таким само мовним родичем російської, як інші слов'янські – болгарська або чеська.

Література

- Вендина Т. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. – Москва, 1990.
- Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – Київ, 2006.
- Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – Київ, 1993.
- Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”. – Київ, 2004.
- Николаев С. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. I. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986. – Москва, 1988.
- Мартынов В. Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов. Доклад на IX Международном съезде славистов. – Минск, 1982.
- Седов В. Происхождение и ранняя история славян. – Москва, 1979.
- Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – Москва, 2003.
- Абаев В. О происхождении фонемы ү(һ) в славянском языке. Проблемы индоевропейского языкознания. – Москва, 1964.
- Абаев В. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. – Москва, 1965.
- Шустер-Шевц Х. Язык лужицких сербов и его место в семье славянских языков // Вопр. яз. – 1976. – № 6.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – Київ, 1977-1978.
- Трубачев О. Этногенез и культура ранних славян. Лингвистические исследования. – Москва, 2003.
- Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – Київ, 2008.
- УМ – Історія української мови. Хрестоматія. – Київ, 1996.
- Cantarini A. Le lingue slave // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi. – Firenze, 1993.
- Бурлак С., Старостин С. Сравнительно-историческое языкознание. – Москва, 2005.
- Lehr-Splawinski T. i in. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich. – Warszawa, 1964.
- Иванов Вяч. Вс. Генеалогическая классификация языков // ЛЭС. – Москва, 1990.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990.
- Трубачев О. Об этимологических словарях славянских языков // Вопр. языкозн. – 1957. – № 5.
- Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. – Київ, 2008.
- Шевельов Ю. – цит. за: Історія української мови. Хрестоматія / Упорядники: С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – Київ, 1996.
- Брайчевський М. Походження Русі. – Київ, 1968.
- Піутарак Р. Агульня і сваеасаблівя беларуска-українські дьялектныя рысы // Весці АН БССР: Серыя грамадскіх навук. – № 3. – Минск, 1987.
- Чекмонас В. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. – Минск, 2001.
- Зализняк А. Древненовгородский диалект. – Москва, 2003.
- ЭСЮФ – Энциклопедический словарь юного филолога / Сост. М. В. Панов. – Москва, 1984.